

Eserde müellifin otobiyografisiyle birlikte 103 kişiye alfabetik sırayla yer verilmiştir (ed. Sharifah Shifa Al-Attas, Kuala Lumpur 1995).

Hamârneh'in diğer bazı eserleri de şunlardır: *Fihrisü maḥṭūṭāti Dāri'l-kütübi'z-Ẓāhirīyye: et-Ṭib ve's-ṣaydele* (Dımaşk 1389/1969); *Pharmacy Museums and Historical Collections on Public Health* (Madison 1972); *Temples of the Muses and a History of Pharmacy Museums* (Tokyo 1972); *Origins of Pharmacy and Therapy in the Near East* (Tokyo 1973); *Catalogue of Arabic Manuscripts on Medicine and Pharmacy at the British Library* (Cairo 1975); *Islamic Bicentennial Exhibition - A Salute to America in its 200th Anniversary - A Guide Book* (Washington 1976); *Pharmacy Museums and Historical Collection on Public View in the United States and Canada* (Washington 1981, Ernst Walter Stieb ile birlikte); *Promises, Heritage and Peace or the True Children of Abraham According to God's Promises* (Brentwood 1407/1986). İbnü'l-Kuff'un *Cāmi'u'l-ğaraż fî ḥifzi's-siħħa ve def'i'l-maraż* (Amman 1409/1989) ve *el-'Umde fî ṣinā'ati'l-cirāha* (Amman 1415/1994) adlı eserlerini giriş ve açıklamalarla birlikte yayımlayan Hamârneh, Ebû Mervân ibn Zühr'ün *Kitâbü't-Teyṣîr fi'l-müdâvât ve't-tedbîr*'ini İngilizce'ye tercüme etmiştir (*Guide to Medical Care and Treatment - Kitâb Al-Taysîr Fi Al-Mudâwa Wa Al-Tadbîr*, Berkshire 1993).

Hamârneh'in yüzlerce makale ve tebliğinden özellikle tıp ve eczacılık tarihi ve kurumlarıyla ilgili bazları şunlardır: "Development of Hospitals in Islam" (*Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, XVII/2 [Oxford 1962], s. 366-384); "Origins and Functions of the Hisbah System in Islam and its Impact on the Health Professions" (*Sudhoffs Archiv*, XLVIII/2 [Wiesbaden 1964], s. 157-173); "Arabic Historiography as Related to the Health Professions in Medieval Islam" (a.g.e., L/1 [1969], s. 2-24); "Origins of Arabic Drug and Diet Therapy" (*Physis*, XI [Firenze 1969], s. 267-286); "Sources and Development of Arabic Medical Therapy and Pharmacology" (*Sudhoffs Archiv*, LIV/1 [1970], s. 30-48); "Medical Education and Practice in Medieval Islam" (*The History of Medical Education*, ed. Charles D. O'Malley, Berkeley 1970, s. 39-71); "The Physician and the Health Professions in Medieval Islam" (*Bulletin of the New York Academy of Medicine*, XLVII/9 [New York

1971], s. 1088-1110); "A History of Arabic Pharmacy" (*Physis*, XIV/1 [1972], s. 5-54); "Some Aspects of Medical Practice and Institutions in Medieval Islam" (*Episteme*, VII/1 [Milano 1973], s. 15-31); "Ecology and Therapeutics in Medieval Arabic Medicine" (*Sudhoffs Archiv*, LVIII [1974], s. 165-185); "The Life Sciences" (*The Genius of Arab Civilization: Sources of Renaissance*, ed. John R. Hayes, New York 1975, s. 173-200); "Arabic Manuscripts of the National Library of Medicine, Washington, D. C." (*MTUA*, I/1 [1977], s. 72-108); "India's Contribution to Medieval Arabic Medical Education and Practice" (*Studies in the History of Medicine*, I/1 [New Delhi 1977], s. 5-35); "Medicine and Pharmacy under the Fatimids" (*Hamdard Medicus*, XXII/7-12 [Karachi 1979], s. 33-69); "es-Ṣinā'atūt-ṭibbiyye fi'l-qaṣrī'l-İslâmî ez-zehebî" ('Ālemü'l-fikr, X/2 [Küveyt 1979], s. 295-324); "Introduction to the History and Philosophy of Arabic-Islamic Medicine and the Allied Sciences" (*Studies in the History of Medicine*, VI, New Delhi 1982, s. 195-213); "Health Sciences in al-Andalus, Tunisia and Egypt during the 10-12th Centuries" (a.g.e., XII/1-2 [1993], s. 1-42). Hamârneh ayrıca *Dictionary of Scientific Biography* adlı ansiklopedi için Ali b. Abbas el-Mecûsi, İbnü'l-Kuf, Ali b. Rabben et-Taberî, Ahmed b. Muhammed et-Taberî, İbnü'l-Tilmîz, İbn Vâhiyye, Ebû'l-Kâsim ez-Zehrâvî ve İbn Zühr gibi maddeler yazmıştır (1995 yılına kadar kaleme aldığı çalışmaların bir listesi için bk. *Directory of Historians*, s. XXXV-LVII).

BİBLİYOGRAFYA :

Sâmî Halef Hamârneh, *Delîlü'l-bâhiśin fî târihi'l-ulûm 'inde'l-'Arab ve'l-müslîmin*, Halep 1979, s. t-s, 91; a.mlf., *Health Sciences in Early Islam* (ed. Munawar A. Anees), Blanco-Texas 1403-1404/1983-84, I, 293-294, 299, 331; II, 133; a.mlf., *Târihu türâsi'l-ulûmi'l-ṭibbiyye 'inde'l-'Arab ve'l-müslîmin*, İrbid 1406/1986, s. 13-15; a.mlf., *Directory of Historians of Islamic Medicine and Allied Sciences* (ed. Sharifah Shifa al-Attas), Kuala Lumpur 1995, s. XXIV-LVI; R. Y. Ebied, *Bibliography of Medieval Arabic and Jewish Medicine and Allied Sciences*, London 1971, s. 41, 78, 86, 89, 119; Bîrûni, *es-ṣaydele al-Bîrûni's Book on Pharmacy and Materia Medica* (nsr. ve trc. Muhammed Saîd – Rânâ İhsan İlâhî), Karaçi 1973, I-II; a.mlf., "Sami K. Hamârneh, The Physician, Therapist, and Surgeon Ibn al-Quff (1233-1286), an Introductory Survey of his Time, Life and Works, Cairo, Atlas Press, 1974", *Medical History*, XIX/3, London 1975, s. 310-311; Zouhîr M. Agha, *Bibliography of Islamic Medicine and Pharmacy*, Leiden 1983, s. 41; İbrâhim b. Murâd, *Buhûs fî târihi'l-ṭib ve's-ṣaydele 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1411/1991, s. 33, 171, 410; Amir en-Necâr, *Fî Târihi'l-ṭib fi'd-devleti'l-İslâmîyye*, Kahire 1994, s. 143-144; Gregory J. Higby – Elaine C. Stroud, *The History of*

Pharmacy: A Selected Annotated Bibliography, New York 1995, s. 7, 26, 129, 140, 200-201, 212, 284-286, 313; *The Different Aspect of Islamic Culture: Science and Technology in Islam* (ed. A. Y. al-Hassan), Beirut 2001, II, 482, 545, 559, 682; Abdülkerim Ebû Şüveyrib, *Hareketü neşri't-türâsi'l-'Arabi fi'l-ṭib ve's-ṣaydele*, Bingazi 2005, s. 12, 29; "Hamârneh (Sami, Khalaf)", *Who's Who in the Arab World: 2007-2008*, Beirut 2007, s. 364; "Staff Changes at the Smithsonian Institution", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, XIV/10, Oxford 1959, s. 532; V. L. Bullough, "Sami Khalaf Hamârneh and Glenn Sonnedecker", A Pharmaceutical View of Abulcasim al-Zahrâwî in Moorish Spain. Leiden, Netherlands: E. J. Brill, 1963", *Speculum*, XXXIX/4, Cambridge 1964, s. 703-704; A. T. Awad, "The Physician, Therapist, and Surgeon Ibn al-Quff. An Introductory Survey of his Time, Life and Works by Sami K. Hamârneh", *Pharmacy in History*, XVII/2, Madison 1975, s. 77-78; E. Savage-Smith, "Sami K. Hamârneh, The Physician, Therapist and Surgeon Ibn al-Quff, Cairo, Atlas Press, 1974", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, XXXV/3 (1980), s. 351-353; F. Jamal, "The History of Medicine", *New Straits Times*, Wednesday, June 22, Kuala Lumpur 1994, s. 35; E. M. Toral, "La Farmacia Andaluza: Grandes Innovaciones Para Una Profesión", *Revista de Estudios Andaluces*, sy. 23, Sevilla 2001, s. 153, 154, 155, 156, 157, 161, 164; "A'zâ'ū Mecmâ'i'l-lugâti'l-'Arabiyye bi-Dîmaşķ", *MMLADm*, LXXIX/1 (1424/2004), s. 214; İktîmâl Receb, "Alâmatü't-tesemmüm bi'l-edviyeti'l-muḥaddere 'inde'z-Zehrâvî", *et-Türâşü'l-'Arabi*, XXVI/102, Dîmaşķ 1427/2006, s. 153-156; Adil Zeyyât, "Sâmî Hamârneh: Shaydelâni ve 'âlim ve hayatın hâfile bi'l-incezâ'l-mütemeyyiz" (<http://www.al-badyh.com/archive/index.php/t-13070.html>); "es-Sâhatü'l-ilmiyye tefâkâkâde'd-Duktûr Sâmî Halef Hamârneh" (http://www.addiwannews.com/mobile_more.php?newsid=12125&catid=15).

AHMET ÖZEL

HAMED el-CÂSIR

(حمد الجاسر)

Allâmetü'l-Cezîre Hamed
b. Muhammed el-Câsir
(1910-2000)

Suudi Arabistanlı edip,
tarih ve coğrafiya âlimi, hukukçu
ve gazeteci.

Suudi Arabistan'ın Necdî'e bağlı Sir bölgesindeki Bürûd köyünde fakir bir çiftçi ailinin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk eğitimi köyünde aldı. 1922'de Riyad'a gitti ve yanında kaldığı kişinin ölümü üzerine köyüne dönmek zorunda kaldı. Hemen ardından babası da vefat edince bakımını dedesi üstlendi. Hamed, köyde geçirdiği süre içerisinde köyün imamlığını yapan dedesinin kütüphanesinden faydalandı. 1929 yılına kadar Riyad'a birkaç defa ilim amaçlı seyahatlerde bulundu. Bu sırada hifzini tamamladı ve Saîd b. Hamed, Sâlih

b. Abdülazîz, Muhammed b. İbrâhim gibi âlimlerden dinî ilimler tâhsîl etti. 1929'da hac için Mekke'ye gidince Suud İslâm Enstitüsü'ne girerek İslâm Hukuku Bölümü'nden mezun oldu. Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Muhammed Reşîd Rizâ gibi âlimlerden ve enstitünün müdürü Muhammed Behcet el-Baytâr'dan ders aldı. 1934-1938 yıllarında Yenbu'da müddris olarak görev yaptı. 1938'de Zabâ kadılığına tayin edildi. Farklı kurumlarda hocalık ve idarecilik yaptı. 1939 yılında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydoldu. Ancak II. Dünya Savaşı'nın başlaması yüzünden öğrenimini tamamlayamadı ve ertesi yıl memleketine döndü. Riyad'da İslâhiyyat ve Arap Dili fakültelerinde dekanlık, Melik Suud Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi görevlerinde bulundu (1941).

Hamed el-Câsir basın ve yayın alanıyla da yakından ilgilendi. 1952'de Riyad'ın ilk gazetesi olarak yayın hayatına başlayan ve 1962 yılına kadar düzenli biçimde çıkan *Yemâme*'yi çıkardı, 1955'te Necid'de ilk basımını tesis etti. Nesir, araştırma ve tercüme faaliyetlerini sürdürmek için Dârû'l-Yemâme li'l-bâhs ve't-terceme ve'n-neşr adlı merkezi kurdu (1966); 1976'da *Riyâd* gazetesi genel yayın yönetmeni oldu. Ayrıca Arap yarımadasındaki coğrafya, tarih ve edebiyat araştırmalarına yer veren *Mecelletü'l-'Arab* dergisini çıkardı, vefatına kadar derginin editörlüğünü üstlendi. Bu dergi öğrencileri tarafından halen yayımlanmaktadır.

Coğrafya, tarih ve ensâb gibi ilim dallarında uzman kabul edilen Hamed, *Mecmâ'u'l-ilmî bi-Dîmaşq* (1950), *el-Mecmâ'u'l-ilmiyyü'l-İrâkî* (1955), *Mecmâ'u'l-lugati'l-Arabiyye bi'l-Kâhire* (1958), Amman İslâm Medeniyeti Kraliyet Araştırma Merkezi gibi kuruluşlarda ve Ortadoğu'daki pek çok ilmî merkezde görev aldı. İlme katkılari dolayısıyla yerel ve uluslararası kuruluşlar tarafından pek çok ödüle lâyık görüldü. Bu yönüyle Arap yarımadasının edibi, düşünürü, tarihçisi, coğrafyatısı, muhakkiki, nâşiri gibi pek çok unvanı hak etti. Devrin önemli düşünürleri arasında kabul edilen Abbas Mahmûd el-Akkâd ile Ahmed Hasan ez-Zeyyât ve Tâhâ Hüseyin gibi düşünürlerin iltifatına da mazhar oldu. Hamed el-Câsir, 14 Eylül 2000 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nde tedavi gördüğü sırada vefat etti. Adı, Suudi Arabistan ve Ürdün'de pek çok caddeye ve birçok üniversitedeki merkezlere verilmiş, ayrıca Hamed el-Câsir Kültür Merkezi kurulmuştur. Evli ve altı çocuk babası olan Hamed'in kendi

yazdığı veya editörlüğünü yaptığı kitapların toplam sayısının 127 olduğu ifade edilmektedir (*IRCICA Newsletter*, sy. 54 [İstanbul 2001], s. 13).

Hamed el-Câsir, Suudi Arabistan'da eğitim alanında gerçekleştirilen İslah hareketinin arkasındaki etkili güç olmuştur. İslâm yazılı kültür mirasını koruma ve araştırmayı amaç edinen al-Furqan Islamic Heritage Foundation (Cidde-London) adlı kuruluşun bünyesinde gerçekleştirilen, Semhûdî'nin *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ahbâri dâri'l-Muştafa'* adlı eserinin tâhkîkînde Câsir'in yönlendirme ve tavsiyelerinden faydalانılmıştır. Aynı kuruluş projelerinden biri olan Mekke ve Medine ansiklopedisinin oluşturulmasında önemli rol oynamış, 1983'te edebiyat, 1996'da Kral Faysal ödülüne lâyık görülmüştür. Kısa bir dönemde şîrle de ilgilenen Hamed'in ilmî faaliyetlerinde çeşitli eserlerin tâhkîki ve Arap yarımadasındaki coğrafi yerlerin tesbitiyle ilgili çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle farklı ülkelerde yapmış olduğu seyahatlerde yazma eserler konusunda çok önemli bilgiler elde etmiş, bu konuda XX. yüzyılın en dikkate değer âlimlerinden biri olmuştur.

Eserleri. **Telîf:** 1. *Medînetü'r-Riyâq*: 'Abre aṭvâri't-târîh (Riyad 1966, 2001). Hacrûyemâme şehrinin yerine kurulmuş olan Riyad'ın tarihinin ayrıntılı biçimde anlatıldığı ilk eserdir. Kitabın telîfi sırasında daha önce kullanılmamış yazma eserlerden faydalânilması esere ayrı bir önem kazandırmaktadır. 2. *Bilâdû Yenbu'*: Lemeħât târîhiyye coğrâfiyye ve intibâ'ât haşa (Riyad 1967, 1408/1987).

3. *Fî Şîmâli ġarbî'l-Cezîre*: Nuşûş, müşâhedât, intibâ'ât (Riyad 1970). Hayber, Teymâ, Cevf, Dûmetülcendel, Hâit (Fedek), Vâdissîrhân (Karakir) bölgelerinin tarihiine ve coğrafyasına dairdir. 4. *Râhalâtü Hamed el-Câsir li'l-bâhs 'ani't-tûrâs* (Riyad 1980). Müellifin Fas, Tunus ve Cezayir'e yaptığı seyahatler esnasında gördüğü tarihî mekânlarla ziyaret ettiği kütüphanelerdeki yazma nûşhalara ilişkin bilgi içerir. 5. *Mu'cemü ķabâ'i'l-lâmemleketi'l-'Arabiyye's-Su'ûdiyye* (I-II, Riyad 1400/1980). 6. *Ma'a's-su'arâ'* (Riyad 1980). Arap yarımadasındaki önemli şairler ve neşredilmiş divanlarının eleştirisiyle ilgili bir çalışmadır. 7. *Cemheretü ensâbi'l-üseri'l-müteħâddira fî Necd* (I-II, Riyad 1981). XX. yüzyıldan önce Necid bölgesinde yerlesik düzene geçen kabilelerin nesebinin, aile ve kabile isimlerinin alfabetik sırayla kaydedildiği bir eserdir. 8. *el-Mu'cemü'l-coğrâfi*

li'l-bilâdi'l-'Arabiyye's-Su'ûdiyye (I-IV, Kahire 1397-1406/1977-1986 → Riyad 2000). Suudi Arabistan'daki şehir ve köy isimlerine ait önemli bir çalışmadır. Eserde ayrıca Suudi Arabistan'ın idârî yapilanmasıyla ilgili bir mukaddime yer almaktadır. Diğer bazı eserleri: *Fî Serâti Ġâmid ve Zehrân: Nuşûş, müşâhedât, intibâ'ât* (Riyad 1966, 1971, 1977); *Ebû 'Alî el-Hecerî ve ebhâsu hâfi taħdidî'l-meવâdi* (Riyad 1968); *Resâ'il fî târîhi'l-Medîne* (Riyad 1972); *Kütübî'l-menâzil min revâfîdi'd-dirâsat 'an coğrâfiyyeti Cezîreti'l-'Arab* (Riyad 1399/1978); *Eşherü râhalâtî'l-hâc* (Riyad 1402/1982); *Bâhile, el-ķâbîletü'l-müfterâ 'aleyhâ* (Riyad 1990); *Mu'cemü esmâ'i hayli'l-'Arab ve fuşsânihâ* (I-II, Riyad 1994); *Uşûlü'l-hayli'l-'Arabiyye's-l-hâdîse* (I-II, Riyad 1994); *İbn 'Arabî: Muvaṭṭidü'l-hükmi'l-Ümevî fî Necd: Lemeħât min târîħ (Necd) fî 'ahdi'd-devleti'l-Ümevîyye* (Riyad 1994); *Reħħâle Ġarbiyyûn fî bilâdinâ* (Riyad 1996); *Fî'l-Vaṭani'l-'Arabî* (Riyad 1999); *Itħâle 'ale'l-Ālemi'l-fesiħ beyne's-şark ve'l-ġarb* (Riyad 1999); *Belde (el-Bürûd): Mevkî'an, târîhiyyen ve sükkânen* (Riyad 2000); *et-Taħrif fî esmâ'i'l-meવâdi'li'l-vâride fi'l-ahbâr ve'l-eş-âr* (Ebûzâbî 1423/2002). Hamed el-Câsir'in çeşitli dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmıştır.

Neşir: Nehrevâlî, *el-Berku'l-Yemâni fi'l-fethi'l-Ösmâni* (Riyad 1387/1967); Hasan b. Abdullah el-İsfahânî, *Bilâdû'l-'Arab* (Sâlih Ahmed el-Alî ile birlikte, Riyad 1968); Ebû İshak el-Harbî, *el-Menâsik ve emâkinü turuki'l-hâc ve me'âlimü'l-Cezîre* (Riyad 1969, 1981); Frûzâbâdî, *el-Meġānimü'l-muṭâbe fî me'âlimi Tâbe* (kitabın sadece coğrafî adlarla ilgili beşinci bölümünün neşri, Riyad 1389/1969); Semhûdî, *Hulâsatü'l-Vefâ' bi-ahbâri dâri'l-Muştafa'* (Medine 1392/1972); *el-Vefâ' bimâ yecibü li-ħażreti'l-Muştafa'* (Zirvetü'l-Vefâ'; *Resâ'ilü'l-Medîne* içinde, Riyad 1392/1972, s. 95-179); *İbn Habîb*

Hamed
el-Câsir

Hamed el-Câsir Uluslararası Kral Faysal Arap Edebiyatı ödüllünlüklerinde (1996)

el-Halebi, *Delilü'l-müctâz bi-arzi'l-Hicâz* (*Rihletü's-Şeyh Habîb*), (*Mecelletü'l-'Arab*, V-VI, Riyad 1977); *Vezîr el-Mâgrîbî, Edebü'l-hâvâş* (Riyad 1400/1980); *el-Ínâs fî (bi-) ilmi'l-ensâb* (Riyad 1400/1980); *Hâzîmî, Me'ttefeke lafzuhû ve'ftereke müsemâhû min esmâ'i'l-emâkin* (*Mecelletü'l-'Arab*, XV, Riyad 1980); Abdülkâdir b. Muhammed el-Cezîrî, *Dürerü'l-ferâ'i-di'l-munâzzama fî aħbâri'l-ħac ve tarîki Mekkete'l-Mu'azzama* (Riyad 1983); *Nażarât fî kitâbi Tâci'l-čarûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (I-II, Riyad 1987; Murtazâ ez-Zebîdî'nin *Tâcü'l-čarûs*'undaki bölge ve yer isimleriyle ilgili hataların tashihine dair bir çalışmada); Hemdânî, *Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-čatîkateyni'l-mâ'i'ateyn mine's-safrâ' ve'l-beyzâ'* (Riyad 1408/1987); Ebû Ali Hârûn b. Zeke riyyâ el-Hecerî, *et-Ta'lîkât ve'n-nevâdir* (I-IV, Riyad 1992-1993); Tâhir Ali Cevâd, *Mu'cemü'l-mâṭbu'čâti'l-'Arabiyye fi'l-memleketi'l-'Arabiyyeti's-Su'údiyye* (I-IV, 1997); Zübeyr b. Bekkâr, *Cemhere-tü nesibi Kureyş ve aħbâruhâ* (Riyad 1419/1999); Ebû'l-Feth Nasr b. Abdurrahman el-İskenderî, *Kitâbü'l-Emkîne ve'l-miyâh ve'l-cibâl ve'l-âṣâr ve naħvihâ* (Riyad 1425/2004).

BİBLİYOGRAFYA :

Hamed el-Câsir, *Kütübü'l-menâzil min revâfi-di'd-dirâsât 'an coğrîfiyyeti Cezîreti'l-'Arab*, Riyad 1399/1978, I, 229-244; Ahmed Saïd b. Silm, *Meusû'atü'l-üdeba' ve'l-küttâbi's-Su'údiyyîn hilâle sittîne 'âm*, Medine 1412/1992, s. 138-141; Hâlid M. Huneyn, *Hamed el-Câsir: Dirâse*

li-hâyatih ma'a bibliyoğrâfiyye sâmile li-a'mâleti'l-menşüre, Riyad 1995; a.mlf., *Hamed el-Câsir: 'Allâmetü'l-Cezîreti'l-'Arabiyye*, Dimaşk 1422/2002; Ahmed el-Alâvîne, *Hamed el-Câsir: Coğrîfiyyû'l-Cezîreti'l-'Arabiyye ve mü'erriħuhâ ve nessâbetuh*, Dimaşk 2000; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Mu'cemü'l-mü'ellifîne'l-mu'âşîrîn: Veseyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 198; Ahmed b. Muhammed ed-Dubeyb, "Hamed el-Câsir 'âşıku'l-tûrâs", *el-Mecelletü'l-'Arabiyye*, sy. 222, Riyad 1995, s. 56-58; *al-Furqân Islamic Heritage Foundation Newsletter*, sy. 5, London 2000, s. 1-4; "Obituary: Sheikh Hamad al-Jasir, one of the Foremost Scholars of the Muslim World, Passed Away", *IRCICA Newsletter*, sy. 54, İstanbul 2001, s. 13; Abdurrahman Tayyib el-Ensârî, "Nâhvü te'sîli't-tûrâsi'l-hâdâni li'l-Cezîreti'l-'Arabiyye", *Adûmâtu*, sy. 3, Riyad 1421/2001, s. 29-40; Abdurrahman Tayyib el-Ensârî - Mahmûd el-Arnâût, "el-Câsir, Hamed", *Mu.AU*, V, 50-53; "eş-Şeyh Hamed el-Câsir", <http://www.alowaisnet.org/en/winnersbio/abhiigdcfbceejjj.aspx> (erişim: 02.12.2013); hayatı ve çalışmalar hakkında ayrıca bk. <http://www.hamadaljasser.com> (erişim: 02.12.2013).

MAHMUT KELPETİN

HÂMÎDE PAŞA

(1759-1814)

Tunus beylerbeyi.

18 Rebîülâhir 1173'te (9 Aralık 1759) doğdu. Tunus'ta "vatan beyi, beylerbeyi, paşa, müşir" unvanlarıyla yönetimde hükükmüren Hüseyin Hânedanına mensup tut. İsminin Mehmed (Muhammed), mahlasının da Hammûde olduğu, kendisine aynı zamanda Mehmed Paşa da denildiği resmi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Tarihî İbn Ebû'd-Diyâf onu, "el-Bây Ebû Muhammed Hammûde Bâşâ İbnü'l-Bâşâ Ali Bây İbnü'l-Bây Hüseyin b. Ali" şeklinde zikreden. Hüseyin ailesinden Tunus eyaletinin dördüncü beylerbeyi olan Ali Paşa'nın iki oğlundan büyük olanıdır. İyi bir eğitim alan Hammûde âlim Hammûde Bâkir'dan Hanefî fıkı, babasının tarihçisi, *el-Kitâbü'l-Bâşî* yazarı el-Hâc Hammûde'den tarih okudu. Türkçe yanında İtalyanca'yı da öğrendi. Tunus'tan Osmanlı hükümet merkezindeki ilgili makama yapıp gönderdiği kâimeler, eyalette kendi idaresi altında bulunan memurlara yazdığı buyuruldu ve tezkerelede Türkçe'ye olan hâkimiyetini görmek mümkündür. Onun ayrıca Fransızca'yı ve Malta dilini anlayabildiği, Toskana lehçesinde okuma yazma öğrenmek istediği belirtilmektedir.

Babası tarafından bir idareci olarak yetiştirilen Hammûde önce Tunus beyliği'ne ait askerî birlilerin kumandanlığına getirildi. Böylece Türk askerleriyle sık sık

bir arada bulunma imkânını elde etti. Ardından babası adına beyliğin adlı, idari, hâricî işlerini ve askerî kişlaların idaresini üstlendi. Kişi ve yaz aylarında belli sayıda bir birlikle ahaliden vergi toplamaya çalışıyordu, vergi toplamaktan döndüğünde beyliğin genel işlerine bakıyordu. Babası Ali Bey onun gelecekteki durumunu garanti altına alma çabası içindeydi. Bu tavıyla, beylik tahtına ortak olan kardeşi Mehmed Paşa'nın (yönetimi: 1756-1759) oğlu Mahmud'un yerine Hammûde'yi kendisine halef göstermiş oluyordu. Ali Bey, Osmanlı sultanından Hammûde için imtiyaz fermanı ile paşa unvanını almaya çalıştı; araya Avrupalı elçiler koydu. Osmanlı hükümetine gönderdiği bir mektupta artık yaşılandığını, Tunus ileri gelenlerinin kendisinden sonra oğlu Hammûde'nin eyaletin başına geçmesini uygun bulduklarını bildirip onun beyliği için ferman istedi. Tunus eyaletinde kendi elinde toplamış olduğu dayılık, paşalık ve beylerbeyilik gibi üç idarî gücünden oğlu için önce vatan beyliği, ardından Tunus beylerbeyiliği fermanını elde etmeyi başardı (1195/1781). Osmanlı hükümetinden beklenen fermânanın Tunus'a ulaşması üzerine Hammûde Tunus beyliğinin başına geçti. Tunus'un bütün ileri gelenleri Hammûde Bey'e bağlılıklarını bildirdiler. Babası Ali Bey de kendi rızasıyla yönetimden çekildi ve 31 Mayıs 1782'de öldü. Böylece beylik tam anlamıyla o sırada yirmi üç yaşında olan Hammûde'ye kaldı.

Hammûde Paşa hakkında yapılmış yerli ve yabancı araştırma ve inceleme lerde onun Tunus'un en parlak devrinin yöneticisi olduğu kanaati hâkimdir. İktidar devrinin itidalli bir şekilde geçtiği ve Tunus'un güçlenmesi yönünde bir siyaset geliştirdiği görülmektedir. Dönemin başlarında amca çocukların beyliği elde etme çabalarıyla uğraştı. İktidarının sonlarına doğru da yeniçerilerin isyanıyla karşı karşıya kaldı (1811). 1784, 1787,

Hammûde Paşa'yı tasvir eden temsili resim